

נתן אלתרמן - משורר ההעפלה

מרדכי נאור

נתן אלתרמן (1910-1970) הוכתר בכותרים רבים: משורר, מתרגם, מחזאי, פזמונאי, עיתונאי, מחבר טורים אקטואליים מחורזים. אנחנו מציעים להוסיף: משורר ההעפלה. באופן סמלי, הן ההעפלה המאורגנת והן שירו האקטואלי הראשון של נתן אלתרמן העוסק כולו בהעפלה לארץ, נולדו בקיץ 1934.

אלתרמן החל לפרסם את שירו האקטואליים ב"תוספת ערב" של "דבר" ב-20 ביולי 1934. כבר בשירו הראשון, "ערב", מאותו תאריך, המתאר את תל-אביב של שעות הערב המוקדמות בצורה לירית, מופיע הבית הבא:

מעל גבו פנס קריר
עומד זקוף, בלי מי-לי מה-לי...
ירח מתגנב לעיר
כמו עולה בלתי-לגלי.

"עולה בלתי לגאלי" היה מטבע לשון מקובל בארץ-ישראל, עוד לפני שהחלה ההעפלה המאורגנת. בגלל ההגבלות שהטילו הבריטים על העלייה היהודית לארץ, מצאו רבים דרכים כדי לעקפן: התגנבות יחידים בנמלי הארץ, גניבת-גבול מסוריה ולבנון, נישואים פיקטיביים עם בעל רישיון, ובראש וראשונה – כניסה לארץ באשרת תייר ו"היעלמות" בה לאחר גמר הביקור. בעיקר נודע גל התיירים הגדול שנותר בארץ בעקבות המכבייה הראשונה באביב 1932.

אולם הקומץ לא השביע את הארץ, מה גם שהבריטים עסקו ב"ציד בלתי-לגאליים", לכדו את מקצתם ומיהרו לגרשם מן הארץ. בקיץ 1934 הוחל בשיגור ספינות מעפילים מאירופה לארץ-ישראל. הספינה הראשונה, "ילוס", הגיעה לחוף הארץ פחות משבועיים לאחר שאלתרמן הזכיר לראשונה את ה"עולה הבלתי-לגאלי" בשירו. את ארגונה, שיגורה והורדת המעפילים בארץ נטלו על עצמם אנשי הקיבוץ המאוחד וראשי ה"הגנה", שקיבלו את ברכתו של מנהיגה הרוחני של תנועת העבודה, ברל כצנלסון.

“היינו כחולמים”

אלתרמן נדרש לנושא ההעפלה, בצורת שיר שלם, חודש לאחר מכן, ב-1 בספטמבר 1934. בסוף אוגוסט ובראשית ספטמבר 1934 רגשה העיתונות היהודית בארץ-ישראל בעקבות לכידתה של אניית המעפילים השנייה שהגיעה, “אוניון”, שאורגנה על-ידי התנועה הרביזיוניסטית. 100 מתוך 117 נוסעיה הצליחו לרדת בחסות החשכה באזור שפך הירקון מצפון לתל-אביב של אז, והנותרים נתפסו על-ידי הבריטים, הועמדו למשפט ונדונו לגירוש מן הארץ.

העיתון “דבר” גינה את ממשלת המנדט ב-12 בספטמבר 1934 על גירוש 17 המעפילים ובמרום גם את בני היישוב כולו: “אותה שעה עצמה, כאשר אנחנו... היינו מלאי הנאה משגשוג וגאות, ולבטח במנוחה הלכנו חגיגית איש לדרכו [היו אלה הימים שלפני חג ראש השנה]... אותה שעה עצמה שולחו בנים שבים על פני הים ואין יודע לאן שולחו...”

אלתרמן הקדים, באותו עיתון את המאמר האמור ב-11 יום. כפי שצוין, כבר ב-1 בספטמבר 1934 הוא פרסם את שירו “היינו כחולמים”, ובו מתוארת הורדת המעפילים וההיתקלות עם הבריטים.

להלן שלושת בתיו הראשונים של השיר:

אָנִיָּה כְּבוֹיֵת אֹרוֹת
מוֹל פְּנֵי הַעִיר.
רְקִיעַ זָר. סִירוֹת שְׁחוֹרוֹת.
מִשֶּׁק מְשׁוֹט זָהִיר.

הַיָּם כְּבֹד, הַלִּילָה מֵת.
אִי-מִי גוֹנֵחַ... הַסִּי!
רֵחַ פְּלֵאִי מִתְנַדֵּד
מִלְמַעְלָה כְּפִנֵּס.

הָאֵם לוֹחֶצֶת אֶת הַבֵּת.
יְדֵיהָ חֲזָקוֹת.
- שֶׁתְּקִי. עוֹד רְגַע. עוֹד מְעַט
מִתֵּר יִהְיֶה לְבָכוֹת.

בהמשך מתוארת הפעילות הבריטית:

... שְׂרִיקָה -
צְלִיפַת אֹרוֹת -
עֵמֵד -!
בְּשֵׁם הַחֶק --!
וְשׁוֹב דְּמָמָה. סִירוֹת שְׁחוֹרוֹת.
וּבְכִי תִינוֹק.

ובסוף, כפי שיהיה עוד ברבים משירי העת והעיתון של נתן אלתרמן: בשורות התקווה והגאולה:

הִיָּה חֵלוֹם. הָאֵם אֶחָרוֹן?
גְּלִים בַּחוּף הוֹלָמִים –
בְּשׁוֹב הַשָּׁם שִׁיבַת צִיּוֹן
הֵינּוּ כְּחוֹלָמִים!

כאן המקום להעיר, שידידו ומהדירו של אלתרמן, מנחם דורמן, שגה בדברי ההסבר שלו לשיר זה. הוא ייחס את כתיבתו לאנייה "ולוס", שהגיעה לחופי הארץ למעלה מחודש לפני כן, ולא נתפסה. סמיכות התאריכים – "אוניון" הגיעה לחוף תל-אביב בליל ה-28/29 באוגוסט 1934, בעוד שהשיר "היינו כחולמים" פורסם בעיתון לאחר שלושה ימים - מעידה ללא ספק כי מדובר ב"אוניון".

"חרפת 'אסימי"

אניית המעפילים "אסימי" התקרבה לחופי ארץ-ישראל באביב 1939. היא אורגנה על-ידי פעילי שלוש תנועות ומפלגות ציוניות: הנוער הציוני, הציונים הכלליים ב' והפועל המזרחי. הם ריכזו כמה מאות חלוצים מפולין, הסיעו אותם לרומניה ושם צירפו אליהם קבוצה גדולה של צעירים יהודים מארץ זו. בסך הכל הועלו על סיפון ה"אסימי" 470 נפש.

ההורדה בחוף נתניה, שהחלה ב-8 באפריל 1939, נשתבשה. בשל הים הסוער סירב רב החובל להתקרב לחוף. בסופו של דבר הצליחו לרדת בכמה לילות רק מקצת המעפילים. כיוון שרב החובל המשיך להתנגד להתקרבות לחוף, הועלה צוות ארצישראלי לספינה, כלא את הקברניט היווני, והוריד עוד קבוצה של מעפילים. בשלב זה הגיעה למקום סירת משטרה שאנשיה השתלטו על כלי השיט, שיחררו את הקברניט והורו לו להפליג לנמל חיפה.

בנמל זה המתינה "אסימי" להחלטת השלטונות ביחס לנוסעיה. בסמוך לה נקשרה אניית המפרש "פנגיה קונפיטורה", שאף בה היו מעפילים יהודים. ביישוב היהודי סערו הרוחות בשל כוונת הבריטים לגרש ללב ים את מעפילי שתי הספינות.

חיפה היהודית מחתה והפגינה נגד גירוש המעפילים, שנועד ל-23 באפריל 1939. אלפים יצאו לרחובות ובשכונות היהודיות הוכרזה שביתה כללית. לפעולות מחאה אלה הייתה הצלחה חלקית: "אסימי", שעל סיפונה נותרו 268 מעפילים וכן עשרה מהמורידים שעלו על סיפונה, גורשה ללב ים. לעומת זאת, ספינת המפרש הושארה בארץ, בשל מצבה הרעוע.

אל המוחים על הגירוש הצטרף גם נתן אלתרמן. בטורו "רגעים", ב"הארץ", יצא בשצף-קצף נגד בריטניה על גירוש המעפילים, והוא גם שטבע את המושג שרבים

השתמשו בו באותה עת: "חרפת 'אסימי'". בשירו "בריטניה ו'אסימי'" ערך השוואה בין כוחה העצום של בריטניה, במיוחד בים, לבין סבלם של המעפילים, שנגדם מופעל כוח זה, בעת שהגרמנים צוברים נשק ומשתלטים על ארצות. הנגדה זו, וציון אופיה המוסרי הפגום של ממשלת הוד מלכותו יחזרו עוד פעמים רבות בשירי המאבק וההעפלה של אלתרמן.
לגישתו של המשורר, בריטניה הגדולה היא לא מעצמת-על, אלא "מעצמת מעל" שמעשיה עוול:

היא בונה מבצרים. פטישיה – ברד!
היא מרבה מטוסים, ליום-רע פי קרב.
היא שוכחת פי עול, כי עול אחד,
מתנקם
כמאה אִוִּירוֹנִי אוֹיֵב!

הן נוסף על ה כ ת, בְּרִיטְנִיָּה גְבִירָה,
גם את רוח הקרב על הכף תשימי.
ואזי ישקל ואזי יגרע
מן הכף
משקלה של חרפת "אסימי".

משקלה של חרפת ישועה נעולה
ואמה שהוגשה לה קבעת הרעל.
איך תשאי את קולך לקרבות גאלה,
וידִיך,
וידִיך במעל!

(הפיזור – במקור)

פרשת "אסימי" נמשכה עוד כמה שבועות. הספינה גורשה, כאמור, מחיפה ללב ים, ולמרות כל המאמצים הצליחה להוריד, בגיחות חדשות לחוף, רק כעשרים איש, ביניהם את עשרת הבחורים הארצישראליים שעלו עליה בחוף נתניה. היא נעה ונדה בים התיכון ובים האגאי וב-6 ביוני 1939 הצליחו העולים להגיע לחוף נהריה, ושם נפלו לידי משמר בריטי. לאחר חקירה הם שוחררו ומספרם נוכה ממכסת הרישיונות הממשלתית.

למחאות היישוב, ששירו של אלתרמן היה חלק מהן, הייתה בכל זאת הצלחה: מאפריל 1939 ועד שלהי 1940 לא ניסו עוד הבריטים לגרש מעפילים שהגיעו לחופי הארץ. כאשר לכדו אותם, הספינות הוחרמו, נוסעיהן נחקרו ושוחררו, תוך ניכוי מספר המשוחררים ממכסת רישיונות העלייה הרשמית.

היכן "פטריה" ו"סטרומה"?

ככל שחלפו השנים והתמסד טורו האקטואלי המחורז של אלתרמן - עד 1 בינואר 1943 ב"הארץ" ("רגעים"), ולאחר מעט יותר מחודש, וכך גם ב-24 השנים הבאות,

ב"דבר" ("הטור השביעי") – עוררה הופעת הטורים ציפייה גדלה והולכת בקרב הקוראים. שיר של אלתרמן, לקראת סוף השבוע, היה מין מעדן, שי לשבת ונושא קבוע לשיחה במפגשים ובמסיבות ליל שבת בעיר, בכפר ובקיבוץ.

לעתים הפתיע אלתרמן – ואכזב את קהלו הנאמן – כשלא פרסם שיר באחד מימי השישי. אכזבה מסוג אחר נכונה לקוראים ומעריצים, כשנושא השיר לא עלה בקנה אחד עם אירועי השבוע החולף. בראייה לאחור יש לעתים חסרים ו"חורים" ברצף השירים ומאליה עולה השאלה: מדוע לא כתב אלתרמן בטורו על אירוע חשוב זה או אחר?

למשל, הוא לא כתב על אסונות "פטריה" ו"סטרומה". אין הסבר מדוע. אשר ל"פטריה" העניין היה מסובך מלכתחילה, שכן היא טבעה בנמל חיפה לאחר שחובלה על-ידי אנשי ה"הגנה", כדי שהבריטים לא יגרשו את המעפילים שעליה לאי מאוריציוס. הנושא העדין הזה, והאשמות פנימיות שנשמעו נגד מי שהיו מעורבים במעשה, גרמו לאלתרמן, ככל הנראה, לנצור את תגובתו. ידוע שלאחר שנים רבות, לקראת הופעת ספר השירה שלו "עיר היונה" (1957), הוא התכוון לכלול בו שיר מחאה נגד מי שפגעו באנייה, אך נסוג בו. רק לאחר מותו פורסם השיר, "הנספים על החוף", ולהלן קטע ממנו, שבו מייצג המשורר את אחד הנספים, הבא לנקום:

לא קול זעף עולה מעפר. לא איש דברים המת.
 מעולם ידבר את אשר שם בפיו המושך בעט.
 דוממים תלי ארץ, אין נע, אין עובר את הקו המפריד.
 אך יש ויסב החי כמפני המטיל חנית. –
 וראה את נגהה חולף
 והנה היא תקועה בקיר
 וראה איש נמלט יחף.
 שב אל תל שמחוץ לעיר.

חידוש ההעפלה

ההעפלה הימית לארץ-ישראל, שהופסקה לאחר אסון "סטרומה", חודשה באופן חלקי בשנת 1944, ובצורה מלאה בקיץ 1945. מתחילת 1945, וביתר שאת במשך כשלוש שנים, אלתרמן גייס את עצמו ואת טוריו האקטואליים למאבק ההולך ומחריף נגד הבריטים בכלל ובנושא ההעפלה בפרט.

דומה שהוא, בעיני המשורר-הנביא שלו, הקדים את האחרים בראיית המציאות כמו-שהיא: אין סיכוי שהבריטים, אף לאחר תום מלחמת-העולם השנייה, ישנו את דרכם. מדיניות "הספר הלבן" תימשך. בסוף מרס 1945 עמדה להסתיים תקופת חמש השנים, שראשיתה בחורף 1940, ושלה הקצו הבריטים 75,000 רישיונות-עלייה

(סרטיפיקטים), "אחרונים בהחלט" – זאת לפי משטר "הספר הלבן". באותו מועד לא היה ברור מה יעשו הבריטים להבא.

אלתרמן נדרש לנושא בשירו "הסרטיפיקט האחרון", שבו הוא בא-חשבון עם הממשל הבריטי – בירושלים ובלונדון. השיר כולו הוא אירוני, ובו מוצג הסרטיפיקט האחרון כמעין פלא-טבע ואנדרטה, לפחות כמו הפירמידות במצרים. גם את העולם שוחר החופש מגנה המשורר, על שהתיר את השימוש בסרטיפיקטים שכאלה, שהגבילו את כניסת היהודים לארץ-ישראל.

אלתרמן מכיר בכך שהסרטיפיקט הוא מצרך מבוקש, אולם בה-במידה הוא גם יודע, שעתידה של העלייה לארץ אינה תלויה בו, אלא בדרך אחרת, היא דרך ההעפלה. בבית האחרון של השיר הוא אומר זאת במילים ברורות:

משמר פְּבוֹד לְךָ נְקִים
וּמְרַחֵק נְבִיט אֶלֶיךָ.
רְבִים, רְבִים לְךָ זְקוּקִים,
אֶךְ הֵם יְבֹאוּ בְּלֶעֶדֶיךָ.

בקיץ 1945 חל "מהפך" פוליטי בבריטניה ונבחרה ממשלה חדשה, של מפלגת ה"לייבור" (עבודה), שבשנים הקודמות הביעה הסתייגות מחוקי "הספר הלבן" בארץ-ישראל. אלא שלא חלף זמן רב והתברר כי הממשלה החדשה ממשיכה להצר את העלייה היהודית. בתגובה, החליטו מוסדות היישוב לפתוח בשלב חדש, ומואץ יותר, של ההעפלה ובין שלהי אוגוסט 1945 לסוף השנה פרצו את המצור הבריטי על חופי הארץ תשע ספינות מעפילים קטנות, כשעל סיפונן 1,032 גברים, נשים וילדים.

באותה עת הלך והתפתח מאבק מקיף של היישוב היהודי נגד הבריטים, שביטויו הידוע ביותר היה הקמתה והפעלתה של "תנועת המרי העברי", המשותפת לשלושת ארגוני המחתרת – "הגנה", אצ"ל ולח"י. באוקטובר ובנובמבר 1945 החריף המאבק, לאחר שורה של פעולות-חבלה נגד מתקנים ומוסדות של הממשל הבריטי, ביניהם פריצת מחנה המעפילים בעתלית ושחרור 208 מעפילים, פגיעה קשה ברשת הרכבות של ממשלת המנדט, וכאמור – הגברת העלייה "הבלתי לגאלית". ב-13 בנובמבר יצא שר החוץ הבריטי, ארנסט בוויין, בהצהרה אנטי-ציונית חריפה, ובתגובה הפגינו רבבות בתל-אביב נגד המדיניות הבריטית העוינת ליישוב ולציונות. בהתנגשויות עם המשטרה והצבא נהרגו שישה מפגינים, ועשרות נפצעו.

אלתרמן מיהר להגיב. ב-16 בנובמבר הופיע בעיתון שירו "מלחמת העם", שביקש להדגיש, למרות הקשיים והסכנות, את החיוב שבמרי בכלל ובתחום ההעפלה בפרט: את הבתים החמישי והשישי הוא הקדיש לנושא ההעפלה:

כִּי אֶל קֶרֶב הַסְּפִינָה בָּיָם,
שְׁחֹתוֹר לֹא תִחַתֵּר לְרִיק,
אֲנַחְנוּ הוֹלְכִים, הָעַם,
כָּאֵל חַג יְהוּדֵי עֲתִיק.

חַג מוֹאֵר בְּדַמְעָה וְאֵשׁ
וּבְמַבֵּט אִמָּהוּת חֲרִישִׁי.
חַג הָאֵב הָאוֹמֵר: נִקְדָּשׁ
אֶת הַשֵּׁם, אֲהוּבֵי נַפְשִׁי.

הנה כי כן, מלחמת העם בכלל, ומלחמת ההעפלה בפרט, הן בבחינת קידוש השם בלבדו המודרני.

זמן קצר לאחר מכן נדרש להתרמן למחיר שמשלמים הבריטים על ניסיונותיהם בללום את שטפון ההעפלה. הצי המפואר, שהיה אחד מגורמי הניצחון על גרמניה הנאצית רק חצי שנה לפני כן, מתבזה עתה במרדף אחרי אניות מעפילים. בשיר "אבדות הבריטים" מתוארת סיטואציה, שבה קצין בריטי בא לדווח למפקדו על האבדות בקרבות בארץ-ישראל:

... מִסֶּרֶת הַצִּי הַבְּרִיטִי
נִפְצָעָה קֶשֶׁה
בְּתַמְרוֹן פּוֹלִיטִי.
עַל גְּבֵי אֶלְנֵקָה הִיא מִטְלֵת, סָר,
וְצַל נְלִסוֹן כּוֹרֵעַ בְּדֵלֶת, סָר.
סָר, תִּגְבְּרֵת דְרוּשָׁה!
סָר, תִּגְבְּרֵת דְרוּשָׁה!
יַעַן יֵשׁ וְסִפִּינּוֹת נִשְׂרָפוֹת מִבוֹשָׁה!
אֵל, מֶלֶךְ נֶצֶר!

נלסון, האדמירל הבריטי האגדתי, שהביס את הצי של נפוליון, נקרא אף הוא על-ידי המשורר לחזות בביזיון – הפעלת הצי המלכותי נגד שרידי השואה החותרים לארץ-ישראל.

"יריב ראוי לצי המלך"

מאבק הבריטים נגד ההעפלה סיפק לאלתרמן פעם אחר פעם הזדמנות לעוקצם. כך היה באפריל 1946, כשגבולות המאבק הזה חרגו בהרבה מתחומי הארץ או מהים התיכון הסמוך לה. 1,014 יהודים, כולם ניצולי שואה, הוסעו במכוניות של חיילים ארצישראליים בצבא הבריטי לנמל לה-ספציה בצפון-מערב איטליה, שבו עגנה אניית המעפילים "פֶּדָה". המשטרה האיטלקית חשדה שאלה הם פשיסטים המנסים לחמוק בחשאי, ועיכבה את השיירה. הנהגים, שידעו כי אם תתגלה זהותם הם ייענשו, חמקו, אך כמה מהם נעצרו ונשפטו. המעפילים הובאו לנמל, ובתרגיל מבריק הצליח ראש המוסד לעלייה ב' באיטליה, יהודה ארזי, להעלותם על הספינה. את עצמו הציג כ"ד"ר דה-פאז", ראש המעפילים. על האנייה שמרו חיילים בריטים, מכוחות הכיבוש שעדיין חנו באיטליה (על הפרשה כולה, ראו עמ' 00-00 בספר זה).

על ההסתבכות הבריטית הזו לא יכול היה אלתרמן לעבור בשתיקה. הוא ניצל את הקירבה הלשונית בין המילים [לה] ספציה וספציאליסטים, ובטור שנשא את הכותרת "ספציאליסטים", תקף את ממשלת הוד מלכותו ואת שלוחיה ביבשה ובים, על מומחיותם המיוחדת בציד מעפילים – תחילה בארץ ובים שבקרבתה, ועתה גם באיטליה. אפילו האומה הערבית, ששמחה על כל גילוי בריטי של מלחמה נגד העלייה היהודית, מופתעת:

ומהרהרת היא כן: האנגלים למדליה
 ראויים על תפיסת כל ספינה וכל איש.
 אך לצאת לשם כן
 לרגול באיטליה,
 זאת כבר איש מידם לא דרש... זה בקשיש.

ג'ון בול, שהוא סמלה של אנגליה, מהרהר המשורר בינו לבין עצמו, ירד לשאול-תחתיות בטיפולו בפרשה. והוא מוסיף:

אם בספציה הרויח ג'ון בול איזה פני,
 לא חשוב! אך צינה שם ללא פרושים
 גם מדת נוונו של החוש הספורטסמני,
 כבר מבלי לדבר על שאר החושים.

בקיצור, הבריטים אליבא דאלתרמן, "ירדו מן הפסים" לגמרי בפרשת לה-ספציה. במאי 1946 פרסם אלתרמן שיר עז-ביטוי בשם "הצי שלנו". בניגוד לרוב שיריו האקטואליים בזמן ההוא, שפורסמו בעיתון "דבר", ראה השיר האמור אור בעיתון הסתדרות הנוער העובד "במעלה". השיר הזה נעלם כל השנים מעיניהם הבוחנות של חוקרי אלתרמן ואוהביו, ולא כונס בספריו – לא על ידו ולא על-ידי אחרים. השיר מתחיל במילים אלה:

אניות-הגולים, אניות-הרעב
 אניות החלי וצלמות.
 כאלו הן
 אניות הקרב
 של צינו בן-האלמות.

בהמשך השיר בא המשורר חשבון עם שרי ממשלת בריטניה, שהוא רואה אותם אחראים למותה של ילדה בת חמש בעת אחת ההפלגות. מגיע לילדה זאת אות הצטיינות גבוה, סבור המשורר:

תענד המדליה עלי צוארה
 או נתפר לה אותה לכתנת ---

מִמְשָׁלוֹת נִלְחַמוּ בָךְ, יִלְדָה גְבוּרָה,
נִלְחַמוּ וְיָכְלוּ לָךְ, קִטְנִיטָּנָה.

וְעִקְשׁוּ מֵהַ תְּאֵבִי עוֹד: עִקְשׁוּ מֵהַ תְּרַצִּי?
כָּל דְּבָרֵי הַתְּהִלָּה נִתְרַפְּסוּ וְנוֹשְׁנוּ.
לֹא בִישָׁתָּ, לֹא בִישָׁתָּ אֶת מְסַרְתְּ הַצִּי...
הוּי, מְסַרְתְּ יְמֵי שְׁלָנוּ.

פעם נוספת שאלתרמן בא חשבון עם הצי הבריטי היתה באוגוסט 1946, בשירו "הארמדה האחרונה". הוא השווה בין ספינות המלחמה הגדולות והמצוחצחות ל"ארמדה [ה]פצועה ולא-נכנעת... מוכת צמאון... מזוהמה", אך "נוגהת". הוא הדגיש, כי למרות נחיתותה, כביכול, של ארמדת-המעפילים, לאמיתו של דבר היא "יריב חזק... וראוי לתחרות עם הטובות בספינותיו של צי המלך".

נכון, יש רודפים ויש נרדפים, אך מי אומר שדווקא הרודפים הם שינצחו בסופו של דבר? ובמילות המשורר:

מִשְׁחָק נוֹשֵׁן! מִשְׁחָק טוֹרְפִים וְנוֹטְרָפִים.
וּכְבֵּר הוֹרָה הַנְּסִיּוֹן לְמוֹ-עֵינִים,
כִּי מְסַכֵּן זֶה הַמִּשְׁחָק לְנִרְדָּפִים,
אֶךְ לְרוֹדְפִים הוּא מְסַכֵּן לְרֵב פִּי-שָׁנִים!

המשורר הציע לצי המלכותי, ולבריטניה, לעצור ו"לעשות חושבים" לפני שימשיכו במסעם נגד המעפילים היהודים החותרים למולדת.

דברי האזהרה של אלתרמן לא השפיעו כידוע על קובעי המדיניות הבריטית, ועד יומם האחרון בארץ, ואף לאחר מכן באי-הסכמתם לשחרר את עצורי קפריסין, הפגינו הבריטים יחס עוין להעפלה היהודית.

"עננים על ראשינו, הרוח איתך"

אין ספק כי שיר ההעפלה הידוע ביותר מקרב שירי העת והעיתון של נתן אלתרמן, הוא "נאום תשובה לרב-חובלים איטלקי אחר ליל הורדה", שלעיתים נקרא גם על-שם שורתו הראשונה: "עננים על ראשינו, הרוח איתך". שיר זה, שהופיע לראשונה בעיתון "דבר" בינואר 1946, ביטא יותר מכל שיר או יצירה ספרותית אחרת את תרומתם למפעל ההעפלה של בני הארץ, אלה שניווטו את הספינות ו/או המתינו להן על החופים האפלים והורידו את הבאים "עלי שכם".

השיר נולד בעקבות דרמה גדולה שהייתה קשורה להגעתה של ההפלגה מס' 83 (מתוך 141) ברשימת ספינות ההעפלה – "חנה סנש". ספינה זו, שנקראה על שמה של הצנחנית הארצישראלית שהוצאה להורג בהונגריה בשלהי 1944, יצאה מאיטליה באמצע דצמבר 1945 והתקרבה בחשאי לחוף נהריה בליל 25 בדצמבר – ערב חג

המולד הנוצרי. היה מי שדאג להאכיל, ובעיקר להשקות ולשעשע את שומרי-החוק הבריטים בנהריה, כך שניתן יהיה לבצע את ההורדה ללא חשש. קושי ניכר התעורר כשהוברר כי הספינה עלתה על שרטון במרחק-מה מהחוף והים סער. צוות ההורדה מתח חבלים מהחוף לספינה, ובאמצעותם הורדו 252 המעפילים. לאחר סיום ההורדה הושארה עליה כרזת-בד גדולה: "הספינה 'חנה סנש' הורדה בעזרת ארגון ה'הגנה' בארץ-ישראל. ספינה זו בחוף נהריה - אחת המצבות לששת מיליוני אחינו-אחיותינו. תהיה זו תעודת קלון לממשלה הבריטית".

במקורות שונים צוין, כי אלתרמן הגיע לחוף נהריה בליל ההורדה, ובעקבות זאת כתב את השיר. מפה לאוזן סופר, כי בתום ההורדה, או זמן קצר לאחר מכן, נערכה מסיבה לצוות האיטלקי ולמורידים. האם נערכה מסיבה כזו, שבמהלכה נשא דברים רב החובל האיטלקי ואלתרמן השיב לו, ב"נאום תשובה"? לא ברור. היו שטענו שנכחו במסיבה ואחרים מכחישים שהייתה בכלל מסיבה. המשורר חיים גורי העלה את הסברה שלא הייתה מסיבה ל"קפיטן" ולצוותו, אלא רק במוחו היצירתי של המשורר.

להלן בתים אחדים מהשיר:

עֲנֵנִים עַל רֵאשֵׁינוּ, הָרוּחַ אֵיתָן.
הַמְּלֹאכָה נְעִשְׂתָהּ, חֵי שָׁמַיִם!
נָרִים כּוֹס, קַפִּיטָן, שֶׁל בְּרִכָּה, קַפִּיטָן.
עוֹד נָשׁוּב נִפְגֵּשׁ עַל הַמַּיִם.

אֶלְמוּנִית, קַפִּיטָן, הִיא הַדֶּרֶךְ הַזֹּאת
וּבְלוֹיִדִים אֵינָה מִפְּרִסְמָת.
אֵךְ אִם אֵין הִיא כִּיּוֹם רְשׁוּמָה בַּמַּפּוֹת,
בְּהִיסְטוֹרִיָּה אוֹלִי הִיא נִרְשָׁמָת.

עַל הַצִּי הַלְזָה, הָאֶפֶר, הַקֶּטָן,
יִסְפֵּר עוֹד בְּשִׁיר וְרוֹמָנִים.
יִתְכַן כִּי בָד, קַפִּיטָן, קַפִּיטָן,
יִקְנֹאוּ עוֹד הַרְבֵּה קַפִּיטָנִים.

אֶת עֲמַל בַּחוּרֵינוּ סוּד-לֵיל יַעֲטֹף
אֶךְ עָלָיו נִבְרָךְ כְּעַל לֶחֶם.
הֵן רְאִיתָ כִּיצַד מְסַפִּינּוֹת אֶל הַחוּף
הֵם נוֹשָׂאִים אֶת עַמָּם עָלֵי-שֶׁכֶם.

לְחַיֵּי זֶה הַלֵּילָה הַקָּר וְאֵיתָן!
לְחַיֵּי הַסְּכוּן וְהַפְּרֶךְ!
לְחַיֵּי הַסְּפִינּוֹת הַקֶּטָנוֹת, קַפִּיטָן!
לְחַיֵּי הַסְּפִינּוֹת שֶׁבְּדֶרֶךְ!

”דו-שיח בין נחשון וגונן”

במהלך שנת 1946 הפליגו עשרות ספינות מעפילים מחופי אירופה לארץ-ישראל. רובן נלכדו על-ידי הבריטים ונוסעיהן הועברו עד ראשית אוגוסט 1946 למחנה המעפילים בעתלית, ולאחר מכן גורשו למחנות-מעצר בקפריסין. המשורר ליווה את האניות בכמה משיריו, שתיארו את מאבקם של המעפילים ומלוויהם ומצב-רוחו, ככל שעולה מהשירים, נע מאופטימיות עד דאגה עמוקה. לא אחת הוא לא הסתיר את ביקורתו לגבי ”חלוקת התפקידים” בין היישוב היהודי בארץ-ישראל לבין המעפילים.

שיר אופטימי הוא ”דו-שיח בין נחשון וגונן”, שהם כדברי המשורר במוטו שלו, ”שני מעפילים בני יומם שנולדו באניה והובאו למחנה עתלית, וישבחו אותם כל הקהל, ויפסוק כי ראוי שייקראו שמותיהם בישראל נחשון וגונן, ויהי כן”. שני העוללים, כזכור בני יום אחד בלבד, משוחחים באישון לילה – באמצעות עטו של המשורר כמובן - על הריגושים בחייהם הקצרים. הם מכנים זה את זה ”פרטיזן”, כינוי-של-כבוד באותם ימים שלאחר מלחמת העולם השנייה. השניים סוקרים את קורותיהם מאז הלידה, מהן ניתן להבין שהבריטים הפעילו רימוני-עשן כדי להתגבר על התנגדות המעפילים לרדת מספינותיהם, לאחר התפיסה. יום יבוא, מבטיח גונן ו-

... דָּרְכִים תִּפְתַּחְנָה.
וּלְדִים שֶׁבָּכוּ מִפְּצוּצוֹת-הָעֵשֶׁן
עוֹד יִבְכוּ
מִשְׁנֵי הַחֵלֶב שֶׁתִּצְמַחְנָה.

יותר מזה:

וְיִכּוֹל אֲנִי לְסַפֵּר לְךָ סוּד.
וְאֵתָה בְּרִטוּרִיקָה בִּי אֵל תִּחַשֵּׁד נָא:
צִי אֲנִי פֶה אוֹלֵי לֹא לְעֵד יַעֲמֵד,
אֶךְ עֲרֻשׁוֹת יְלָדִים
פֶה לְעֵד תַּעֲמִדְנָה.

”חלוקת התפקידים”

בשניים מהשירים, שראו אור בחודשים האחרונים של שנת 1946, מתח המשורר ביקורת על פעילותו הבלתי-מספקת של היישוב למען המעפילים. בשיר הראשון, ”ברכה פולד”, טען אלתרמן שהיישוב בארץ, כמוהו גם קהילות יהודיות בעולם, ובעיקר בארצות הברית, מעדיפים את חיי היומיום, על טרדותיהם ונושאייהם, על פני סבלם של המעפילים והצורך לסייע להם, לפחות בהפגנות. והבריטים, בשלהם:

לוכדים את המעפילים, מביאים אותם לנמל חיפה, מעמיסים על ספינות גירוש – ומגלים לקפריסין.

שבעה שבועות לאחר מכן חידד אלתרמן את הסוגיה בשירו הנוקב "חלוקת התפקידים". בשיר מתוארת התנגדותם של 4,000 המעפילים שהיו על סיפון האנייה "כנסת ישראל" להשתלטות הבריטית, תוך שהבריטים משתמשים בפצצות גז ועשן. הוא מתאר את ניסיונה הנואש של ילדה קטנה לפרוץ החוצה, אל האוויר החופשי, כדי להינצל מחנק. אבל אז היא נזכרה – כך כותב המשורר, "כי אני – הישוב - / צויתיה: עמדי! לא לזוז! עוד לא עת".

ובהמשך:

לא לזוז! – כך שִׁנְנֵתִי לָהּ – זו חוֹבְתָךְ!
 לא לזוז! תְּקוּת-עַם בְּיָדְךָ וְיָדֵי!
 לא לזוז! גַּם בָּבּוּא חַיִּלִּים לְשֵׁאתָךְ
 אֶל תִּלְכִּי מֵרָצוֹן!
 הַתְּנַגְדִּי!
 הַתְּנַגְדִּי!

ואכן, הילדה, חבריה וחברותיה ושאר נוסעי הספינה התנגדו עד הסוף, עד שהחיילים הבריטיים השתלטו על הספינה. אלתרמן, המציג עצמו כנציג היישוב היהודי בארץ, כותב באירוניה, כי כל אותה העת הוא עמד על החוף והביט בה, באותה ילדה, "וחלק לשנינו בקרב". בהמשך השיר הוא שם דברים בפיה: "ותאמר, בשם כל חבריה הטף, / שאסור לישוב מידיה לדרוש / את שאין הוא דורש מעצמו וילדיו". הוא מצר על כך שהיישוב עומד מן הצד, בעת שהמעפילים נושמים את ריחות הגז ועיניהם מסתמאות מרימוני העשן, ובמילותיו שלו:

... אִם יֵשׁ מֵאֶבֶק -
 עַד נִתִּיב הַשְּׂרִידִים
 וְעֵדוֹת הֵן עֵינֵי הַיְלָדָה הַלְּחוֹת:
 בְּעֵנָן נַעֲשֶׂתָה חֶלְקֵת תְּפִקִּידִים
 שְׁאִינָנָה לְפִי חֶלְקֵת הַכְּחוֹת.

"יציאת אירופה תש"ז" היא "אקסודוס"

על "אקסודוס" נכתב הרבה, לרבות בעמודי ספר זה. אשר לאלתרמן, הוא הקדיש שלושה משירי "הטור השביעי" לפרשת "אקסודוס". בשירו הראשון בנושא, "מלחמת אירופה תש"ז", שראה אור לקראת סוף אוגוסט 1947, ישנם שני דגשים, השונים זה מזה. בחלקו הפותח עוסק השיר בלחצים הכבדים שהפעילה ממשלת בריטניה על ממשלת צרפת לקלוט את המעפילים, ובכך לחסל את הפרשה המבישה הזו. המשורר משווה בין הדין הזה לדין אחר בפריז, תשע שנים קודם, האם לקבל את התכתיב

הגרמני ולהיכנע בנושא צ'כוסלובקיה. האווירה בדיון, כפי שמתאר זאת אלתרמן, קשה. בפי אחד השרים הוא שם את המילים האלה:

...לא התקפנו היום.
לא מפציץ על ראשינו עג.
אך שדור הספינה שנגחיה עד-תם
מלבי, רבותי לא פג.
הוא צלצל באזני (או היה זה חלום?)
כשדור האחרון מפרג.

אזכור ה"שדור האחרון מפרג" אינו מקרי. המשורר מזכיר לצרפתים – וגם לאנגלים – את בגידתם הגדולה בצ'כוסלובקיה בוועידת מינכן (ספטמבר 1938), כשהקריבו לידי היטלר, כביכול כדי להציל את השלום באירופה. עתה, בקיץ 1947, שוב מופעל על ממשלת צרפת לחץ כבד, בהבדל אחד: הלוחץ הוא שר החוץ הבריטי, ארנסט בוויין. לפי השיר, אומר אחד השרים בצער כי "הקרב בו נצחנו אובד, אדונים, / ודגליו נשרפים כמו קש".

השיר השני על "אקסודוס", "העם ושליחו", הוא אחד הנוקבים שכתב אלתרמן באותה עת, ויש בו חזרה על המוטיב שכבר הוזכר לעיל: תפקיד היישוב במאבק ההעפלה. העילה לכתבת השיר הייתה מותו של תינוק שנולד באחת מספינות הגירוש שהובילו את מעפילי "אקסודוס" מצרפת לגרמניה, ונקבר בקבורה ימית, בקופסת פח, בעת שהספינות שייטו במפרץ ביסקייה.

אומר המשורר: אי אפשר להאשים רק את בריטניה במותו של הילוד, שכן "...אנחנו קראנוהו אל זו השליחות - / גם אני, גם אתה, גם את". פעם נוספת מציג אלתרמן את השאלה הנוקבת: האם העם – היהודי בכלל, ושלוחתו בדמות היישוב בארץ-ישראל – ממלא את תפקידו בעת שתינוקות משלמים בחייהם?

חלף שבוע בלבד. ספינות הגירוש הגיעו לנמל המבורג, וכפי שדיווחה העיתונות, ארבעה-חמישה חיילים אנגלים נאלצו לגרור כל מעפיל מהסיפון לחוף. שוב אנו רואים את אלתרמן המעודד, המאמין בניצחון הסופי של החלשים כביכול. את מבצע ההורדה הזה הוא מכנה, לא פחות, "חג לאומי". בשירו "מהו חג לאומי?" הוא מבאר:

... יום חג זהו יום מסים
שהשחר בו קם כתמיד אדמוני,
ושלש אניות נכנסות בו מים
אל מימי מספנה של נמל גרמני.

זהו יום מסים שידו ממחישה
את עקרון התביעה-המדינית בעדים.
זהו יום המראה פי אנגלים חמשה
יצטרכו לאחז בכל איש ואשה
אם ירצו לקרעם ממדינת-היהודים.

הרצל מפליג באניית מעפילים

בשלוש שנות "ההעפלה הגדולה" (מסיום מלחמת העולם השנייה ועד הקמת המדינה) כתב אלתרמן, בנוסף לטורים שכבר הוזכרו, עוד כמה שירים הקשורים להעפלה, לצד שירים אחרים שהנושא הועלה בהם בצורה חלקית. ביניהם יוזכרו "דרך בים", שאין בו, ככל הנראה, התייחסות ספציפית לאירוע מסוים, אלא למלחמת ההעפלה. זו מוצגת בדמותה של נערה הקופצת לים "ברדף הרודף", ועל אף כל מאמציו של הים להטביעה, היא אינה נכנעת, עד שהיא מצליחה להגיע לחוף וצונחת עליו. האם הובסה? להיפך, היא בנתה את הגשר בין המעפילים לחוף הארץ, כדברי הים בשיר: "הגשר בנוי נערה! / את הלילה בנית את הגשר".

שיר נוסף הוא "על אם הדרך", שראה אור בערב פסח תש"ז (1947) בעיצומה של תקופת המאבק נגד הבריטים והגעתן של אניות מעפילים בזו אחר זו. גם הפעם אין זה שיר אקטואלי, כמרבית שירי "הטור השביעי". הוא מתאר את הפלגתה של ספינה ועליה ילד לעבר ארץ-ישראל, ועץ, שאליו נקשר אבי הילד והוצא להורג, כנראה שם, בגולה. מאוחר יותר נכרת אותו עץ והפך לתורן הספינה, המבקיעה דרכה מזרחה. שיר אקטואלי יותר הוא "על הסיפון" שנכתב ב-1946, במלאת חמישים שנה להופעת ספרו של הרצל, "מדינת היהודים" (1896). המשורר מתאר סיטואציה דמיונית, לפיה ניצב הרצל על סיפון אניית מעפילים שנלכדה על-ידי הבריטים. גיבורי השיר הם שני ילדים שמתו בשואה, המפליגים כביכול באנייה, ודווקא אותם חוקר הבלש הבריטי שעלה על הסיפון לאחר לכידתה. הילדים מסבירים לו כי הם שטים למדינת היהודים, כהבטחת הרצל. הבלש צוחק ואתו צוחקים מדינאים וממשלות ואפנדים ערבים, והבטחות אמת וחרות שהופרו. בסיומו של השיר מבטיח הרצל לילדים שהבטחתו שרירה וקיימת, ותוך כדי כך הוא יוצא בהתקפה חריפה על בריטניה:

היא יְשָׁנָה, היא יְשָׁנָה, מְדִינַת הַיְהוּדִים!
עֲרֻשׁוֹתֶיהָ – כְּבָלִים וּמַחְתָּרֶת!
היא זֹכֶרֶת אוֹלֵי גַם אֶת שְׁמִי, יְלָדִים,
כִּי אֵי-פַעַם פְּתַבְתִּי עֲלֶיהָ חוֹבֶרֶת...

וְאֲנִי אֲשֶׁר קָמְתִי הַיּוֹם לְתַחִּיהָ,
לְתַחִּיהָ נוֹרָאָה וְנִצְחָת,
וְאֲנִי הַנּוֹצֵב עָלַי כָּל אֲנִיָּה,
אֲשֶׁר חָרַב עָלֶיהָ מְנַחַת –

זאת לְבְרִיטִים אָמַר: אִם חָלוּם לְאָדָם –
לא יִקְחוּ אֶת נַפְשׁוֹ כָּל רוֹמְסִיו-בְּרִפְּשׁ!
אךְ דִּינְכֶם, דִּין מְכִי חָלוּמוֹ שֶׁל הָעָם,
הוא כְּדִין הַמַּכִּים אוֹתוֹ נַפְּשׁ.

באחד משיריו הנודעים ביותר של אלתרמן בנושא השואה ותוצאותיה ישנה התייחסות נרחבת למדי להעפלה. המדובר בשיר "אמא, כבר מותר לבכות?", שהופיע בעיתון "דבר" ב-19 באוקטובר 1945. הילדה הקטנה, ניצולת השואה, אינה מוכנה להישאר באירופה החרבה, והיא עושה דרכה לארץ-ישראל בספינת מעפילים, וכמשה ועם ישראל בימי קדם, היא קורעת את הים בשנית. על החוף, מבטיח לה המשורר, יחכו לה "נערים נחושים כאגרוף", והם "ישאוך בחיקם אל החוף... ובעיניך האשר יחג". והילדה-המעפילה, ששאלה את אמה את השאלה הנוקבת לאחר שיצאה מן המחבוא, "אמא, כבר מותר לבכות", וכולה מתח ועצב, תחייך לראשונה, כשתדרוך על אדמת ארץ-ישראל.

קפריסין בשירי אלתרמן

נושא נוסף הקשור להעפלה בשירה האקטואלית של נתן אלתרמן הוא גירוש קפריסין וחיי המעפילים במחנות המעצר עד מתן האישור לעלייתם ארצה. בשירי "הטור השביעי" נדרש אלתרמן, במישרין, למחנות קפריסין, פעמיים: פעם אחת במרס 1947, ופעם שנייה לאחר שנתיים כמעט, בינואר 1949. בפעם הראשונה הוא כתב טור סאטירי ולגלגני על אחת התקלות החמורות שקרו לממשל הבריטי בנושא ההעפלה. הכוונה היא לגירושם לקפריסין של כ-170 ואולי יותר מיהודי ארץ-ישראל, יחד עם מאות מעפילים שהגיעו בספינה "שבתאי לוזינסקי" ונתפסו בחוף ניצנים. הארצישראלים באו לסייע לעולים לחמוק לפנים הארץ, נתפסו, סירבו להזדהות ומקצתם גורשו עם המעפילים לקפריסין. כשהתברר לבריטים מה רב מספרם, ערכו במחנות קפריסין מסדרי-זיהוי מזורזים, ולאחר פחות משבועיים הם הוחזרו ארצה, תוך שהם מספחים אליהם מאות מעפילים שהתחזו בהדרכתם לבני הארץ.

בשיר "קומזיץ בקפריסין או עוזי ממסחה נהפך ל-"Displaced Person" ("עקור", פליט), בנה אלתרמן מעין מערכון, שגיבוריו הם שלושה צברים שורשיים, אנשי התיישבות שהתגלגלו שלא מרצונם לקפריסין: עוזי-ג'נגי ממסחה, דני-ג'מוס ואפרימקה כרובי (קפוסטה). לפי תיאור המשורר, עברו השלושה בסביבות חוף ניצנים ו"עזרו לספינה שהגיעה", ובריטניה, "ביחס מאוד רציני, / גם אותם לקפריסין הסיעה".

השלושה מחליפים דעות על מצבם החדש: רק אתמול היו צברים, ולפתע נעשו "בלתי לגאליים", ועוזי אומר, שאם ירצה להגיע לרפת במסחה, יזדקק לרישיון-עלייה... והם ממשיכים לנתח את המצב ומגיעים למסקנה שהמצב אכן מסובך,

וכאשר יחליטו הבריטים לגרשם בחזרה לארץ-ישראל, יהיה עליהם מן הסתם להתנגד.

ואז פורץ הצחוק הגדול, על האבסורד שבכל המצב, וראוי להביא את שורות המשורר על "הדר הכסילות המושלת", כהגדרתו, שהגיעה במקרה זה לשיאה:

וְצַחַק לְעֲצָמוֹ עֲזִי-גִ'יִנְגִ'י בְּלִי-חֹשׁ,
עַל שְׁבִתוֹ בְּמִדְיַנַּת פְּמִגּוֹסְטָה,
עִם הַשְּׁנִי דִיִּסְפְּלִיִּסְד-פְּרִסְנִס, עִם דְּנִי-גִ'מוֹס,
וְאַפְרִימָקָה כְּרֹבִי (קִפּוֹסְטָה).

וְסָבִיב שְׁלֹש-מֵאוֹת-חֲמִשִּׁים בְּחֹרִים
אֶת הַצַּחֲוֹק גְּלָגְלוּ, נְשִׂאוּ הֶרֶה!
צַחֲקוּ בְּנֵי בְּאֵר-טִיבִיָּה וְגַת וְנִירִים,
צַחֲקוּ בְּנֵי גֶן-יְבֵנָה וְגִדְרָה.

וְנִדְמָה הִיא פֶּתַע: מוֹל שָׁמַי הַגְּרוֹשׁ
כָּל הָאָרֶץ צוֹחֲקֵת וְשָׂרָה...
צוֹחֲקוֹת
עֵין-חֶרֶד,
נִהְלָל עִם הַגּוֹשׁ,
וְעֵסְלוֹג' וְעֵין-גֶּב וּמְנָרָה.

עסלוג' – השם הראשון של קיבוץ רביבים.

וכך נמשך הצחוק ושוטף את הארץ כולה. ומי יצחק אחרון? למשורר אין ספק: ילד בן חמש, הגועה גם הוא בצחוק במחנה המעפילים בקפריסין, ולא ירחק היום שאף הוא יגיע לחוף מבטחים.

בקיץ 1948, שבועות אחדים לאחר קום המדינה, ובעוד הבריטים מחזיקים אלפי מעפילים במחנות, יצא אלתרמן לקפריסין, כדי לעמוד מקרוב על מצב המעפילים. מקובל היה בעת ההיא לשגר לאי הגירוש מדריכים, מורים, אישי ציבור, עיתונאים ואמנים, כדי להופיע בפני המעפילים או להתרשם מחייהם.

את המעפילים האלה, אחרוני המוחזקים בקפריסין, כינה אלתרמן "הדיביזיה הלא מנוצחת". ראוי לדעתו להעניק לגיבורים האלמונים האלה עיטור גבורה, ובכלל פרשת קפריסין עוד תהיה בבחינת עיטור של כבוד:

... זֶה הָאֵי שְׂאֵלִיו בְּשִׁשְׁרֵת
יְהוּדִים נִגְרְרוּ עַל גְּחוֹן,
יְהִפֵּךְ לְמַדְלֵיָה זוֹהֶרֶת
עַל חֲזֵהוּ שֶׁל יָם-הַתֵּיכוֹן.

השיר מסתיים במעין סיכום למפעל ההעפלה כולו, שבאותה עת – ראשית שנת 1949 - כבר החל להיכנס לספרי ההיסטוריה. למי יש להעניק את אות-הכבוד – שאל המשורר וענה:

וְכבוֹד לְרִבּוֹא הַמְּגִיחַ,
שְׁעָרָךְ אֶת הַקֶּרֶב וְכֹלָה.
וְכבוֹד לְמַדְרִיךְ, לְשִׁלְיָח,
לְמוֹרָה בְּבִקְתָהּ הַבְּלָה.

וְכבוֹד לָהּ לְאֵם-בְּמִטְפַּחַת,
וְלִילֵד חוֹבֵק הַבְּבָה...
וְכבוֹד לְאֵמָה הַנִּצְחַת
שְׁאוּיֵב לֹא יִרְאֶה אֶת גְּבָהּ.

הימים, עוד בטרם הגיעה מלחמת העצמאות אל קיצה. אלתרמן מצרף את המעפילים הלוחמים בדרכם לארץ ובקפריסין אל גיבורי תש"ח, וכולם יחד – אלה ואלה במלחמותיהם – תרמו ותורמים לניצחון.

ההעפלה בשירי "עיר היונה"

מספר שנים לאחר סיומה של פרשת קפריסין, ראה אור ספר השירים של אלתרמן, "עיר היונה". בספר זה מוקדשים יותר מעשרה שירים להעפלה. את התופעה ששמה "מחנות קפריסין" הגדיר אלתרמן בארבע מילים: "פרק שאין לו אח". מן השירים נראה כי נושא ההעפלה בער בעצמותיו של המשורר אף שנים לאחר סיומה, והוא חזר להיבטיה השונים לא בגישתו הפובליציסטית-מחורזת כמו ב"הטור השביעי" אלא בכתיבה לירית. בשיריו המאוחרים לא חשש להתמודד עם בעיות שבזמן-אמת, בעת התרחשות המאורעות, לא ניתן היה לפרטן. למשל, היחסים בין המעפילים לבין עצמם ובינם לבין השליחים, בחורי הפלי"ם. בשיר "מראה חוף" מתארים שני הבתים הראשונים את הנחישות של העושים במלאכה:

מִחוּף הָאֵיטְלָקִים וְהַיּוֹנִים
הִלְכוּ הָאֲנִיּוֹת. בְּאֶפְלָה.
חֶכְהָ לְהֵן הַשְּׁבֵט הָעֵנִי.
הַצִּיב צוֹפִיו עַל חוּף. עֶרֶךְ כְּלִיו.

חֶכְהָ צוֹפֵן סִיָּרָה וְחַבְלִים
וְכָלִי לוֹחֵם עִם כְּלִי סֶבֶל. חֶכְהָ.
מִהִיר וְקַל-קַפִּיצָה כְּאֵילִים
אֵךְ אֵל תְּכָלִית צְמוּד כְּעִלּוּקָה.

בשיר "סחר שוק" מתוארת ההעפלה כשדה קרב, ואניותיה אניות מלחמה, שאותן מכרו בהיחבא ספסרים בנמלי הים התיכון. אלתרמן משבח אותם:

לְכֵן תִּהְלָה לְכָל עֲרֵמוֹת עִם רְמִיּוֹת
וְלְכָל חוֹבְלִים שְׂכִירִים וְלְמַבְרִיחֵי הַמֶּכֶס
וְלְסֶרְסוּרֵי עֲרֵי הַחוּף הַדְּרוֹמִיּוֹת
אֲשֶׁר מְכָרוּ כְּלֵי שֵׁיט וְכָלִי אֵשׁ לְמִלְאָכָת.

בנכונותם העיקשת של המעפילים לחתור מזרחה עוסק "שיר של מסע", המתחיל במילים: "נְסָעָה גוֹלָה פְּרוּעַת צוּרוֹת כַּמְשָׁבְרִים, / אֶךְ יְחִידַת כּוּוּן; נְסָע וְנִגַּח". העולים, לפי השיר אינם חיים בשלום זה עם זה, אך המטרה המשותפת מאחדת אותם. גם בשיר זה מגדיר אלתרמן את ההעפלה כמבוא למלחמה לעצמאות.

בבית האחרון הוא מספר על ההכנות להורדת המעפילים בחוף:

עֲלֵתָה כְּבָעַל פְּרָחָה וּכְמוֹ עַד עֵת מְצֵא...
אֶךְ כְּבָר הֵיטָה הִיא דִּין וּכְבָר הֵיטָה הִיא קֶבֶע.
זְקֵנָה וְעֵלּוּמִים, כְּאֶבֶן צַר בְּצֹר,
הַכּוֹ, וְעַל הַחֹף שֶׁבֵּין יָפוֹ וְצוּר
כְּבָר נְעָרִים מִתְחוּ אֶל הַסְּפִינָה הַכְּבֵל.

השיר "חֶפֶת יָמִים" עורר מאז הופיע הספר "עיר היונה" הרבה עניין ושאלות, שכן הוא מתאר מרד מעפילים על אחת הספינות, שבמהלכו השתלטו המלווים, בקושי רב, על המעפילים הזועמים, אשר הועברו בלב ים מאנייה אחת לשנייה, מתאימה לדעתם פחות לתפקידה.

לפי השיר, המעפילים דרשו –

...לְהִטּוֹת אֶת הַסְּפִינָה מִדֶּרֶךְ,
לְקַרֵּא עֲזָרַת רוֹדֵף מְרוֹדוֹס אוֹ כְּרֵתִים
וְלוֹ גַם יְגַרַע כְּבוֹדָה שֶׁל הַמַּחְתֶּרֶת.

המלווים נאלצו לאיים בנשק ורק בדרך זו נרגעו במידת-מה הרוחות, שכן המעפילים – המופיעים בשיר בגוף ראשון רבים – הבינו את מצבם:

בְּעַל כְּרַחֲנוּ אָנוּ זֶה בְּזֶה שְׁלוּבִים
וְלֹא לְשׂוֹא הַלֵּילָה זֶה בְּזֶה שְׁלַחְנוּ.
הִיא לְמִלְטָנוּ קָמָה מִכְּבִלֵי שׁוּבִים,
אֶךְ כְּבָר בְּאִזְקֵיהָ חִבוּשִׁים אֲנַחְנוּ.
אֲתָה עַל הַסְּפוֹן, לְעַד וְלֹאִין מְנוּס,
עִמְדָנוּ חִבוּרִים, לְאֶבֶל וּלְמִשׁוֹשׁ
כִּתְחַת הַחֶפֶה בְּהַשְׁבֵּר הַכּוֹס.

היא – הכוונה כנראה למחתרת או לתנועת ההעפלה. אשר לאירוע – לוותיקי ההעפלה וחוקריה לא זכור מקרה כזה, אך המשורר בחושיו החדים חש בזרמי מעמקים של מתח ושלא הכל התנהל באווירה ציונית אוהדת.

בפגעי הדרך, בקשיי המעפילים ובסבלם נגע אלתרמן ב"שיר של נרדפים". דומה שאיש לפניו לא העז להעלות את הנושא בצורה כה חדה וכואבת:

עוֹד לֹא קָם בְּדֶרֶךְנוּ צִי הַמֶּלֶךְ.
לֹא נִגַּחוּ בְּדַפְנוֹת הַסְּפִינָה תְּרִטוּמִיו
אֲבֵל קָמוּ עֲלֵינוּ פְּגְעֵי הַדֶּרֶךְ
חִמוּשִׁים וּמְלִמְדֵי מִלְחָמָה.

אֶת לַחֲמֵנו צְבָעָה פְּטָרִית הַעֲבָשׁ.
אֶת מִיָּמֵינוּ נָגַף הַחֲלִי בְּלֹא קָרָב.
כִּי בְּטָרֵם יָקוּם הַרֹדֵף מֵאִפֶּק,
בְּמִיָּמֵי הַנְּרָדֵף וּבְלַחְמוֹ יִתְעַרֵּב.

הַגָּרֵב בְּשַׁעֲרֵנוּ פָּרַח, נֶבֶג-נֶבֶג
בְּעוֹרֵנוּ פֶּשֶׁה וַיִּפְשֹׁט.
כִּי בְּנוֹס הַנְּרָדֵף מְרֹדֶפֶהוּ נֶפֶשׁ
גַּם עוֹרוֹ וּשְׁעָרוֹ יִבְקָשׁוּ נֶפֶשׁוֹ.

הַבְּגָדִים שֶׁהֵם כְּסוּת מִמְטָר וְקָרָח
בְּבִשְׂרֵנוּ נִשְׁכּוּ, עַד קָרְעוּ בְּמַחִי,
לֹא טָפְסוּ בְּסַפִּינָה חֲלִילֵי הַמֶּלֶךְ,
אֶךְ טָפְסוּ בְּגְרוֹנֵנוּ קָלְלָה וּבְכִי.

בשיר "ליל פנים אל פנים" מביא אלתרמן, בדרכו המיוחדת, את סיפורה של אניית המעפילים "רפיח", שטבעה בדרכה לארץ. שמונה מנוסעיה טבעו והשאר, כ-800, מצאו מקלט על אי שומם עד שחולצו משם על-ידי הבריטים והועברו לקפריסין.

וישנם בחלק זה של הספר עוד שירים העוסקים בהעפלה ואנחנו נסתפק בשניים. הראשון הוא "עיר הגירוש" שכבר הוזכר – תיאור ה"עיר" הייחודית שכולה מחנות-מחנות סביב העיר פמגוסטה בקפריסין. אין ספק כי המשורר כתב על החיים במחנות מידע אישי, בעקבות ביקורו בהם. הוא מתאר את הגיבוב של הצריפים והאוהלים, את חיי היום-יום של עדות ישראל השונות, ובתוך כל הסבל והאפרוריות מתנהל מסע חתונה אל מול השמש השוקעת, כשהכלה חובקת זר שושנים עשויות נייר... נזכרות בשמותיהן לטובה אפילו "ספינות הפריצה" - "פאן יורק" ו"פאן קרסנט" - המצפות להחזיר את הגולים למולדת ונזכרת המנהרה שמתחת לגדר, שדרכה הגיעו למחנות המורה לעברית שנשלח מהארץ, וכן השליח וחבר הקיבוץ הממושקף שבא מצויד בסמכות השלטון ובמכשיר הקשר.

מקום מרכזי במיוחד תופסת בפרק ההעפלה ב"עיר היונה" הפואמה האפית "סיפור מלילה", המשתרעת על פני 16 עמודים וכוללת שבעה פרקים. עניינה: "ליל וינגייט" בתל-אביב, במרס 1946, בעצם ימי תנועת המרי העברי. סניף ה"הגנה" בתל-אביב, בתוספת כוח של הפלמ"ח, התכונן לערוך מבחן-כוח נגד הבריטים, בעת שהתקרבה לעיר אניית המעפילים "וינגייט". ב"ליל וינגייט", כפי שכונה אותו לילה, עמדו כוחות ה"הגנה" להוריד בכוח, בחוף תל-אביב, את המעפילים, תוך חסימת העיר לכוחות בריטיים שינסו להפריע.

שבעת פרקי השיר מספרים על אירועי הלילה, על העיר המסחרית והנהנתנית שלבשה בגדי-קרב ועל ההתנגשות האחת עם הבריטים, שכתוצאה ממנה נהרגה הפלמ"חאית ברכה פולד. הקרב שכמעט החל, הסתיים במהרה:

וְזֶה מוֹל זוֹ, מְשַׁנֵּי קְצוֹתֶיהָ, צֶעֶד צֶעֶד,

קָרְבוּ הָזֶר מִזֶּה וְהִסְפִּינָה מִזֶּה.
 לֹא, הִסְפִּינָה הַקְּדִימָה, עִם הַחוּף גְּלוּהָ
 צוּפֵי הַסִּירוֹת, וְכִמוּ מִבְּלֵי מְשִׁים,
 בָּאֵין לוֹ עוֹד תְּכִלִּית, לַיִל וַיִּגְיֵט תָּם גְּדוּעַ.

לאחר ש"תמו יום קרב וערב", כפי שכתב אלתרמן במקום אחר, הוא כתב את שירו על "ליל וינגייט". זה היה לאחר זמן והוא הזכיר כי על שמה של ברכה פולד נקראו אניית מעפילים ורחוב בתל-אביב. לקראת סיומו של השיר הוא מבקש להזכיר את ברכה פולד, הגיבורה האמיתית של אותו לילה סוער.

לְכֵן נִזְכָּר נָא וְנִכְתָּב עַל סֵפֶר
 גַּם חֵן פְּנִיָּה עֲצוּרֵי הַקּוֹ
 עִם צְמִתָּה אֲשֶׁר שׁוֹתָה לָּהּ סֵבֶר
 שֶׁל נְדִיבוֹת שְׁקֵטָה וְתָם לָבֵב.

שותף מלא למבצעי ההעפלה

כשהופיע הכרך הראשון של "הטור השביעי", בעיצומה של מלחמת העצמאות, היה מי שכינה את נתן אלתרמן – "הצופה לבית ישראל", שכן מנקודת תצפיתו ראה, והבחין, שיבח ולעיתים ביקר. אך האם היה רק צופה מן הצד? לגמרי לא. בוודאי שלא בנושא ההעפלה.

ראוי להביא את עדותו של לוי שוורץ, מאנשי עלייה ב', שליווה את אלתרמן בכמה ממבצעי ההעפלה. לדבריו, התעניין המשורר בסודות המפעל המורכב הזה. כך, למשל, הוא ביקש להכיר מקרוב את הימאים הזרים שעבדו בשירות ההעפלה. "בכלל", קובע שוורץ, "נתן היה שותף נכבד לקבוצת פעילי עלייה ב'. הוא היה מעוניין לדעת כל פרט מפרטי הפעולה הזאת. פעמים רבות ידע על ספינה לפני בואה". לא אחת, ממשיך שוורץ, "היינו יושבים ומתייעצים אתו מה לעשות כדי לשבור את הבלוקאדה [המצור] הבריטית. לפעמים הייתה עצתו הטכנית, המעשית, הטובה שבעצות".

אלתרמן, כאמור, הגיע לביקור קצר במחנות קפריסין לאחר קום המדינה, ובעוד אלפי מעפילים כלואים שם. מדי בוקר היה צוות הפעילים מטעם "המוסד לעלייה ב" עורך ישיבה בעניינים שוטפים. בעת ביקורו היה אלתרמן שותף מלא לדיונים. "כשהתלבטנו איזו משתי האניות [עצמאות' או 'קיבוץ גלויות'] תפליג ראשונה ארצה", מספר עוד שוורץ, "קבעה דעתו של נתן. לדידו, הבחינה הייתה אישיותו של רב החובלים, הראוי להיות הראשון המגיע עם המעפילים למדינה היהודית".

והרי לפנינו עוד פן, לא מוכר, של מחבר שירי ההעפלה. הפעם – כפעיל המפעל המיוחד הזה.

נוסח חדש של הפרק "לחיי הספינות שבדרך", בספרי "הטור השמיני"
– מסע היסטורי בעקבות הטורים האקטואליים של נתן אלתרמן,
הוצאת הקיבוץ המאוחד ואוניברסיטת תל-אביב, 2006, בתוספת
עידכונים והרחבות. המאמר ראה אור בספר "בים, ביבשה וגם באוויר
– מבט חדש על ההעפלה", הוצאת ספריית יהודה דקל והמועצה
לשימור אתרי מורשת בישראל, תל-אביב 2015.